

Ռ. Բ. ԳԱՐԲԻԵԼՅԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԹԱՐՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ԴԱՐՎԻՆԻՉՄԱՐ

Դարվինի 1859 թվին լույս տեսած «Տեսականների ծագում» միասիկ աշխատությունը բիոլոգիայի մեջ առաջ բերեց մեծ հեղաշրջում։ Վերանայվեցին հին դրույթները, ապա վերջնականապես հաստատվեց օրգանական աշխարհի ազդակցական էվոլյուցիայի սկզբունքը։

Անգլիայից դարվինիզմն անցավ Գերմանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ռուսաստան և ուրիշ երկրներ, որտեղ սկսեց աստիճանաբար փրկապետող դիրքեր դրավել, ազդել բիոլոգիական և այլ գիտությունների վրա, արժատախիլ անել հնացած հակաէվոլյուցիոն դրույթները։

Ինչոր կուլտուրական ազդու թյուններն էլ արձագանքեցին դարվինիզմին։ Հանուն նոր դարաշրջան բացող ուսմունքի դուրս եկան պայքարի ոչ միայն մասնագետ-բնագետները, այլև ուրիշ քնադավառի գիտնականներ, հասարակական գործիչներ։ Առանձին դրքերով, գրքուկներով, ապա և պարբերական մամուլում լույս տեսան բազմաթիվ ակնարկներ, ստվար աշխատություններ։

Հայերն էլ՝ թե՛ ուսանողները և թե՛ մանավանդ արևմտահայերը ետ չմնացին կլրոպական ազդու թյուններից, չնայած այն բանի, որ նրանք շատ քիչ մասնագիտ-բնագետներ, առավել քիչ՝ բիոլոգներ ունեին։ Սերտ կապ ունենալով մի կողմից Ռուսաստանի հետ (ուսանողները), մյուս կողմից՝ Եվրոպայի հետ (արևմտահայերը), համարյա չունենալով մասնագիտական բնագիտական ժուռնալներ, հայերը այնուամենայնիվ լայն չափով օգտագործեցին եղած պարբերական մամուլը դարվինիզմի դրույթները լուսարանելու համար։ Դարվինից առաջ էլ առհասարակ էվոլյուցիոն ուսմունքի հիմնական դրույթն արտացոլված էր հայկական մամուլում։

Դարվինիզմի մասին գրում էին և՛ կողմնակիցները, և՛ հակառակորդները։ Շատ հետաքրքրական է, որ հայերի մեջ դար-

վինիդի մասին ավելի շատ և ավելի ընդարձակ անցյալում գրել են յուրահատուկ կրոնավոր բնագետները — Վենետիկի Մխիթարյանները:

Մխիթարյանների կատարած դերը գիտության տարածման գործում շատ մեծ է, պակաս արժեքավոր չէ այն ժրջան աշխատանքը, որ կատարել են մխիթարյան բնագետները բնագիտության տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ, կազմելով ձեռնարկներ, հրատարակելով մոնոգրաֆիկ աշխատություններ (օրինակ՝ Ալիշանի «Հայբուսակ»-ը, Երեմյանի բնագիտական էնցիկլոպեդիան և այլն): 1843 թվից Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության պաշտոնական օրգան «Բազմավեպ»-ը բազմաթիվ տարիներ, մասնավորապես սկզբնական շրջանում, համարյա յուրաքանչյուր համարում զետեղում էր կենդանաբանական, սակավ չափով բուսաբանական, քիմիական և այլ հետաքրքրական ակնարկներ:

«Բազմավեպ»-ի երկրորդ շրջանում, 19-րդ դարի վերջերին վանական բնագետներն առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում բնագիտության, բիրոգիայի սկզբունքային փրիսոփայական հարցերի վրա: Նրանց մասնավորապես հետաքրքրում էր դարվինիզմը և վերջինիս հետ կապված պրոբլեմները: Ճիշտ է, նրանք այդ պրոբլեմները քննարկում են իդեալիստական-կրոնական դիրքերից, բայց և այնպես նրանց մոտեցումը հիշյալ պրոբլեմներին խիստ տարբերվում է խավարամիտ ռեակցիոն կրոնականների դիրքավորումից: Ամենից առաջ մխիթարյան բնագետներն աչքի են ընկնում իրենց մասնագիտական բնագիտական էրուդիցիայով, խնդրին մոտենում են լուրջ, հարցերը լուսաբանում մանրամասն, լայն չափով օգտագործում են արևմտյան ականավոր բնագետների աշխատությունները, նյութը առիթ են ընթերցողին բազմաթիվ փաստական տվյալներով հագեցած: Կարգավորվ մխիթարյան բնագետների գրածը դարվինիզմի մասին՝ ընթերցողը համարյա լրիվ գաղափար է կազմում այդ ուսմունքի էություն մասին: Որոշ հարցերը այնպիսի մանրամասնություններով են քննության առնում, որոնց մասին ուրիշ հայ բնագետները կամ գրել են շատ կցկտուր ու թերի, կամ նույնիսկ բոլորովին չեն արծարծել:

Ահա թե ինչու, երբ մենք ուսումնասիրում ենք բիրոգիայի պատմությունը և ցանկանում ենք պարզել նաև հայերի դերը բիրոգիական մոլոր դարգացման, տարածման, ժողովրդականաց-

ման գործում, մենք չենք կարող անուշադրության մատնել միութարյանների կատարած պրոգրեսիվ դերը:

Պետք է նշել, որ դարվինիզմի մասին անցյալում ամենից շատ և ամենից ընդարձակ գրել են Վենետիկի Միութարյանները, որոնց մեջ աչքի են ընկնում մասնավանդ Սիրունյանը, Երեմյանը և Սարյանը:

Սիրունյանը գրել է «Միջին ընթացք իմաստասիրության» աստվածաբանական փիլիսոփայության ստվար գիրքը, որի դուռններից մի քանիսը նվիրել է «Տարվինականության» և դրա հետ կապված «մարդու ծագման»: Երեմյանը կազմել է մի մեծ հատոր «Բնագիրք դործնական գիտության» (Վենետիկ, 1900): Ղա մի գիտական էնցիկլոպեդիա է, որի մեջ կա մի ընդարձակ (15 էջ) ակնարկ «Evolution—Բարեշրջում» վերնագրով և որը հետագայում հրատարակվեց իբրև առանձին գրքույկ՝ «Տարվինականություն» վերնագրով:

Սարյանը «Բազմավեպ»-ում ղեկավարել է մի շարք բնագիտական հոդվածներ, որոնց թվում նաև «Այլասերումն կամ ինքնածնունդ» (1901 № 11), «Տարվինականություն» (1902, № № 2, 3, 4, 5) և «Ծագումն մարդոց» (1902, № № 9—10, 11):

Վանական բնագետների աշխատություններում մենք չենք տեսնում գուհիկ մաղձոտ որակումներ, վիրավորական հայտարարություններ Դարվինի հասցեին, դարվինիզմի նկատմամբ: Միութարյան վանականները Դարվինի ուսմունքին մոտենում են լուրջ, չեն թաքցնում դարվինիզմի խոշոր նշանակությունը, կատարած դերը, միաժամանակ նրանք հարկավ ջնսդատում են դարվինիզմը, ելնելով իդեալիստական դիրքերից: Այսպես, Սիրունյանն ասում է. «Դարվինիզմը—արդի դարուս կարևոր խնդիրներն մին համարված է»: Միութարյանների ջնսդատությունը հանգում է այն եղրակացության, որ «տարվինականություն կամ հեղաշրջանաց վարդապետությունը ոչ թե հաստատված և ապացուցված իրողություն մ'է, այլ ենթադրություն» (Սիրունյան): Համոզիչ չհամարելով դարվինիզմի պատճառաբանությունները փոփոխականության մասին, նրանք բերում են միամիտ փաստեր, ինչպես, օրինակ՝ ձիու մասին, որը Սիրունյանի ասելով՝ համաձայն պեղումների՝ հաղաբավոր տարիներ մնացել է անփոփոխ: Այսպես է նա դատում. «Հովը և Վիրգիլիոս իրարմե հեռու ժամանակավ, մեզմե դարերով առաջ, նույն կերպով կնկարագրեն զձին, և մենք ալ հիմա դայն նույնպես կտես-

նենք: Հենց Սիրունյանի ժամանակ գտնված էին մի քանի տասնյակ հազարավոր տարիներ ի հնություն ունեցող ձիու միջանցիկ ձևերի բրածոներ:

Բոլորն էլ եթե չեն ժխտում փոփոխականությունը, ապա այդ պատճառաբանում են կյուվիեի կատաստրոֆների թեորիայով, բայց բոլորովին սխալվում են, երբ կյուվիեին վերագրում են աստվածային կրկնակի ստեղծագործության կարծիքը:

Խոչ հարցեր են շոշափել մխիթարյան մեկնաբանները: Թվենք մի քանիսը. կյանքի ծագումը, այս հարցի պատմական ակնարկն սկսած Արիստոտելից, պայքարը ինքնածնունդի հարցի դուրջը, Պաստյորի աշխատանքը, դերը, կյանքի ծագման թեորիաները, օրգանական նյութերի սինթեզը և այլն: Դարվինից մի ուսմունքի կապակցությամբ նրանք խոսել են մի շարք նախադարվինյան գիտնականների մասին—Ռոբրինսի, Լայբնիցի, Լամարկի, Սենտ-Իլերի, ապա նաև, Սիրունյանի արտահայտությունները՝ «մոլեկանի դարվինիստներ» Հեկկելի, Հյոքսլի, Ֆոխտի, Բյուլինների և ուրիշներին մասին: Նրանք մանրամասն բնութագրում են դարվինիզմի հիմնական դրույթները՝ գոյության կռիվ, բնական և արհեստական ընտրություն, բազմաթիվ փաստերով խոսում են, մանավանդ Նեբելյանը և Սարյանը, էվոլյուցիայի ապացույցների մասին, փաստեր բերելով այն գիտական պաշարից, որոնց վրա հիմնվում է ամեն մի դարվինիստ: Փաստերը վերաբերում են և՛ համեմատական անատոմիային, և՛ սաղմնաբանության, և՛ պալեոնաոլոգիային, չեն թաքցնում նաև դարվինիզմի ցայտուն փաստարկումները—ռուդիմենտար և ատավիստական երևույթների վերաբերյալ, մանավանդ մարդու ծագման հարցում, բավական մանրամասն խոսում են մարդու ծագման մասին: Մխիթարյանների շարադրանքը դարվինիզմի այս կամ այն պրոբլեմի մասին, սակայն, իր բովանդակությամբ ավելի հիմնավոր ու համոզիչ է, քան նրանց մակերեսային միամիտ քննադատականը:

Իհրենք մի քանի օրինակներ.

Սիրունյանը գրում է Ֆոխտի մասին. «Այս կապկասեր մեծ տարվինական քարոզիչը մարդը, օրանկութանը և մյուս բարձր դասու կապիկները հորեղբորորդի անվանելով կհամբուրեր»: Թեև նա դժգոհում է Հեկկելից այն բանի համար, որ նա խոսում է մարդու և կապիկների մոտ ազգակցության և նրանց միջև երբեմնի գոյություն ունեցող միջանցիկ ձևի մասին, բայց

միևնույն ժամանակ նրանից ընթերցողն իմանում է, որ «Հեկ-
կել սովորական փախստյամբ մը դմեղ կապահովցընե՝ որ այս-
պիսի տեսակ մը գոյութիւն ունեցեր է երկրաբանական նախ-
նական շրջանաց մեջ և հիմա անհետացեր է» (էջ 232): Ոմն
«ուրիշ ղեռաբուսիկ ճոռոմաբան տարվինական»-ի մասին ասում
է, որ մարդու նախահորը որոնում է ոչ այժմյան, այլ նախնա-
կան մարդանման կապիկներին մեջ: Միփթարյան մեկնաբաննե-
րը խոսում են բավական մանրամասն նաև բիոգենետիկ օրենքի
մասին:

Նրեմյանը՝ զգալով Հեկկելի ձևակերպած բիոգենետիկ օրեն-
քի լուրջ լինելը՝ նշում է, որ «Տարվինականաց այս փաստն հը-
շակի պարզ և համոզիչ է կերելի, սակայն հարկն է ըսել որ շատ
խորամանկ է»:¹

Նրեմյանն այսպես է շարադրում մարդու կենդանական
ծագման մասին զարվինիստների սաղմնաբանական պատճառաբա-
նութիւնները:

«Ըստ արդի ծանոթութեան մարդկային սաղմն *vesicola*
blastodermica (blastula ըստ Հեկկելի) վիճակն, հորում կերելի
տաւներորդ կամ երկուտասաներորդ օրն, ուղղակի կանցնի, ի
կերպարանս ողնավորաց շուտ մը ձևացընելով մախմակաւ խորը,
որ հնգետասաներորդ օրն կփակիլի, ցուցընելով ողնահաւքական
առանցքի նախատարերքը: Այսու մարդկային սաղմն կանցնի
փութով մյլ ամենայն վիճակներն՝ զորս կհամարին տարվի-
նականք իբր փաստք սերընդյան ի ստորնագոյն կենդանյաց
առ ողնավորս»:²

Նույն հարցի մասին Սիրունյանը գրում է. «Այս օրինաց
զորութեամբ մարդկային սաղմը կանցնի մոների, մոռուլայի,
բլաստուլայի աստիճաններն՝ գաստրուլայի, ուրդ, պարուտակի,
ակրանիո, ձկան, զերնո և վերջապես ստնավորի աստիճաննե-
րուն, զգնելու համար միշտ ավելի հատուկ կերպով դանադան
կարգաց հատկանիշները մինչև մարդկային տեսակը»:³

Բերելով հիշյալ հատվածը՝ միաժամանակ նա նշում է բիո-

¹ Հ. Ս. Նրեմյան, Բազիրը գործնական գիտութեանց, Վենետիկ, 1900 թ.
էջ 238:

² Նույն տեղում, էջ 289:

³ Սիրունյան Վ. Էրուարդ, Միջին ընթացք իմաստասիրութեան, Վենե-
տիկ, 1899. էջ 236:

գննետիկ օրենքի հակասական կողմերը, որոնք թեև չեն հեր-
քում բրոգանետիկ օրենքը, բայց հետագայում իսկապես լուրջ
ուշադրության արժեքներն դարձինիստներին կողմից և կարիք
եղավ օրենքի սկզբնական ձևակերպումը ենթարկել որոշ լրացման:

Համաձայն բրոգանետիկ օրենքի սկզբնական ձևակերպման,
ինչպես նշում է Սերուսյանը՝ «պետք է սպասենք տեսնելու հա-
մար նախորդ տեսակաց հատկանիշներուն երևալը մարդկանց
սեփական եղող հատկանիշներն առաջ»... «Մինչդեռ,—ասում է
նա,—ընդհակառակն, մարդուս ակռաները, ոտքը՝ մարդկային ձև
ունին ծննդենն ի վեր՝ և նույնիսկ հառաջ քան զծնունդն, և
անդամոց համեմատությունը այն ժամանակնն ի վեր մարդ-
կային են»:¹

Երեմյանը մի ուրիշ փաստ է նշում. «Սաղմնաբույն մզանք
և աղեփոր՝ մարդկային սաղմին երկու շրջապատքն են՝ որ երե-
վան կուգան երրորդ շաբթուն սկիզբը և որովհետև այս շրջա-
պատք դեռուներեն սկսյալ հաջորդաբար ողնավորաց մեջ
կգտնվեն, հետևաբար այս շրջապատից միջոց մարդկային սաղմն
ևս պիտի մտնե ի վիճակ դեռնոց: Բայց աստ կպահանջվի միան-
գամայն դեռնոց սեփական մյուս գործարանաց ժամանակակից
զարգացումն, որ կպակսի, վասն զի այն ժամանակ դեռևս սիրտն
է երկխորշային (biloculaire), կամ ձկնային, և սաղմն կմնա ի վի-
ճակի ձկան մինչև ցնորրորդ շաբաթ, մինչև որ այն նշանավոր
խուկային նախասկիզբն (archi-bronchiali) կոչվածները զգենո,
որոց վրա ալ շատ ըսելիք կան: Ուրեմն դեռնոց հատուկ սաղմ-
նային շրջապատք՝ ձկանց հատկանիշներն առաջ երևան կու-
գան, մինչդեռ հակառակը պետք էր ըլլալ, մանավանդ եթե
ձկնին շինած ծննդաբերական նշանավոր ծառոյն ուշ դնենք»²

Այս չափազանց ուշադրավ հատվածը բավական ընդարձակ
է: Մննորդի և ալանտոիսի մասին այսպիսի դատողություն անել
կարող էր լավատեղյակ բնագետը: Երեմյանի հիմնական առար-
կույն նրանում է, որ եթե համաձայն դարձինիզմի օրգանիզմ-
ները հաջորդաբար են զարգացել ստորակարգից դեպի բարձրա-
կարգը, ապա՝ «պետք է սպասենք տեսնելու համար նախորդ տե-

¹ Սերուսյան Վ. Էդուարդ, Միշին ընթացք իմաստասիրության, Վենե-
տիկ, 1899, էջ 337:

² Հ. Ս. Երեմյան, Բազբերք գործնական գիտությանց. Վենետիկ, 1900
էջ 289:

սակաց հատկանիշներուն երեսայր ժարդկային հատուկ հատկանիշներն առաջ, Այսինքն, ժարդն պիտի ըլլանալ կապիկ, ապա մարդ»¹

Երեմյանը նման ուրիշ փաստեր էլ է բերում:

Այս դիտողութիւնները ճիշտ են, սակայն նրանք չէին վերացնում ըրողենտիկ օրենքը, որին այնքան մեծ նշանակութիւն էր տալիս Դարվինը, որ խոսել էր սողմերի մոտ նրանց նախահայրերի հատկանիշների կրկնման օրինաչափութեան մասին, օրինաչափութիւն, որը և հիմք է ծառայել ըրողենտիկ օրենքի համար:

Բիոգենետիկ օրենքը մշակել էին Հեկկելը, Մյուլլերը. սկզբնական ձևակերպումն, անշուշտ, ունի թերութիւններ: Մի շարք դիտնականների գիտական ուսումնասիրութիւնները լրացրին, շահեցին օրենքն այն իմաստով, որ չի կարելի այն ամենը, ինչ որ հանդես է գալիս սողնային վիճակում, համարել նախահորից ժառանգած, և սողնային բոլոր ստադիաներում էլ կարող են հանդես գալ էվոլուցիոն փոփոխութիւններ (այս դրուժը հետադաշում դարդացրեց ռուս գիտնական Սելերցովը), սաղմն էլ ենթակա է գոյութեան կռիւի, բնական ընտրութեան, նրա վրա ևս կարող են առաջանալ հարմարվողական նոր գծեր:

Միթթարյան բնագիտները խոսում են մարմնային ալլանդակութիւնների, նրանց արտահայտութեամբ «հրեշավորութիւնների» մասին, որոնց մեջ լինում են և ատավիզմի երեւոյթներ, այսինքն՝ նախահայրերից ժառանգած հատկանիշներ, օրինակ մարդու պոչը, ավելորդ ստինքները, ձիու ոտքի եռաստիկ լինելը և այլն:

Երեմյանը չի թխտում եղած փաստերը, չի առարկում նաև դարվինիստների տված մեկնաբանութեանը, քանի որ ուրիշ կերպ դժվար է բացատրել, ըստ միևնույն ժամանակ փորձում է այդ փաստերը հերքել այլ ճանապարհով:

Իհարկե, ամեն մի ալլանդակութիւն ոչ մի լուրջ դարվինիստ չի մեկնաբանում որպէս ատավիզմ, օրինակ մարդու վեցամատութիւն և այլն: Երեմյանը հակասութիւն է համարում դարվինիզմի համար այն, որ նա բոլոր ալլանդակութիւնները չի մեկնաբանում ատավիզմի տեսանկյունով: Նա ասում է. «Ուրեմն դարվինական քաննայն հրեշավորութիւնքը չեն ուզեր փաստ առնուլ իրենց և կրավականան միայն իրենց դրութեան

¹ Երեմյան, Բողոքի դրժնական դիտութեանց, 1900, էջ 289:

նպաստավոր հրեշներով և արդեն միայն աստի կհասկցալի իրենց բոլոր դրուժյան տկարությունը և խաբությունը»¹

Երեւոյնը մանրամասն խոսում է և մարդու ժողովոր նախահայրերի—կապկային բրածո ձկների շուրջն առաջ եկած վեճի մասին,

Պիտեկանթը պղտուի առթիւ գրում է. «Այս գյուղը աղէն-թարթի մեջ աշխարհիս ամեն կողմը շրջան ըրաւ: Վերջապես մարդ կապիկն գտնված էր: Եւ անա նա առասպելական շրջանուց կեւնե լուրջ գիտության կարգ կմտնե»²

Սիրունյանն էլ այս առթիւ գրում է. «Հեկեկ յուր հնարած ցնորական նախատեսութանց մեջ ըսած էր, որ մարդու անմիջական նախորդը պետք էր գտնվիլ հարավային Ասիո մեջ»³ ... «այդ ցախորդին ձեւ և անդամոց համեմատությունը կանխաւ ըսած էր, անունը կոչելով Ուլիդ կապկաւորդ»⁴ Նա կասկածի տակ է առնում այդ, բայց քիչ հետո չի ծածկում ընթերցողից Դյուբուայի գյուղը Յաւա կղզում, ապա և դրա շուրջն առաջ եկած աղմուկը: Նա ասում է. «Մարգարանք, երկրաբանք, հնէաբանք, մարգարանական ընկերությունք՝ Պերլինի, Փարիզու, Փլորենտինո այս գյուղին համար մասնավոր նիստեր ըրին»⁵ Նա չի ծխում այդ գյուղը, այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է գտնում այսպես առարկել. «Դեռևս ապացուցման կարոտ է կապկանց և երևակայալ էակին, և ասոր՝ մարդու հետ ունեցած կապակցությունը»⁶

Ամենից շատ դարվինիզմի մասին արտահայտվել է Սարյանը, որը, թեև որոշ գեպքերում թերի, լուսաբանել է նախադարձիւյան էվոլուցիոն հայացքները, օրինակ՝ Տուռնֆորթի, Բոննեի, Դը-Մայեի, Ռոբինսոնի, որոնք, Սարյանի ասելով, «կհամարեն, թե տեսակներ իրարու իրոք ինամի են և մերձավոր»⁷ Բյուֆֆոնի մասին նա ասում է, որ՝ «ի սկզբան կպնդեր տեսակներու հասարակաց ծագումն ունենալը, բայց հետո ընդունելով հանդերձ կենաց պայքարը և բնական ընտրությունը, տատամ-

¹ Երեւոյն, Բազմիք գործնական գիտության, Վենետիկ, 1900, էջ 290:

² Նույն տեղում, էջ 292:

³ Սիրունյան, Միջին ընթացք իմաստասիրության, էջ 244:

⁴ Նույն տեղում, էջ 244:

⁵ Նույն տեղում, էջ 244:

⁶ Նույն տեղում, էջ 245:

սյալ վիճակի մեջ էր և կըսեր՝ թե տեսալն՝ ոչ անշարժ է և ոչ ալ փոփոխական»¹

Ճիշտ է, նա շատ մանրամասն է խոսում Դարվինի ուսմունքի մասին, բովանդանալի ճիշտ վերլուծության է ենթարկում նրա դրույթները, սակայն ցուցաբերում է և որոշ անճշտություններ, Դարվինին սխալմամբ նմանեցնում է Լամարկին։ Հետաքրքրական է նրա մոտեցումը Կյուվիեի կատաստրոֆների թեորիային, որը «սխալմունք» է համարում. նա համաձայն է այն մտքին, թե աստված ամեն կատաստրոֆայից հետո՝ ճնորդել է ամբողջ ստեղծագործությունը միանգամայն։ Այս քննադատականն, իհարկե, արժեքավոր է, բայց Սարյանը սխալվում է, երբ Կյուվիեի աշակերտ ԴՕրբինյեի կարծիքը կրկնակի ստեղծագործությունների մասին վերագրում է Կյուվիեին։

Սարյանը այսպես է արժեքավորում դարվինիզմի նշանակությունը. «Տարվինականությունն, — ասում է նա, — անթիվ գյուտերու պատճառ եղավ, անով սկսան իրողությունները բացատրվի և իրարու հետ կապվել, այնպես որ առանց անոր՝ նույն իրողություններն՝ անմիաբան և աննշան վավերագիրք են»²։

Սարյանը թեև շատ տեղերում է աստծու անունը տալիս, բայց նրա հիմնական մոտեցումը դարվինիզմին հաշտվողական է, նա չի կարող ժխտել դարվինիզմի տված ռեալ փաստերը, սակայն ընտրում է միջին ճանապարհը։ Օրգանիզմները, ճիշտ է, զույգ-զույգ իրարից անկախ չեն ստեղծագործվել, այլ առաջացել են աստիճանաբար՝ նախ պարզ, հետո բարդ ձևերը։ Նշել է էվոլուցիա, գործել է գոյության կռիվը, բնական ընտրությունը, միայն ամենասկզբնական օրգանիզմները ստեղծել է արարելը։ մարդն էլ ունի աստվածային ծագում։

Իր առաջին տեսակետը նա հակասական չի համարում դարվինիզմին։ Այսպես, Դարվինի «Տեսակների ծագում» գրքի մասին գրում է. «Եվ այս գիրքն ամբողջապես մեկ քանի պարզ առաջարկություններու կվերածվի, այսինքն, բոլոր կենդանի էակներն առաջ եկած են երեք կամ չորս աստվածաստեղծ, որ է Աստուծոմ ստեղծված նախատիպերն»³։

Այս մեկնաբանությունը բոլորովին սխալ է։ Ճիշտ է, Դարվինի գրքում հանդիպում է և աստծու անունը, բայց դա պա-

1 Չ. Ս. Սարյան, Տարվինականություն. «Բազմավեպ», 1902, № 2, էջ 68.

2 Նույն տեղում, էջ 68։

3 Նույն տեղում, էջ 67.

առհասկան կցորդ է, Դարվինն առաջին օրգանիզմների ծագումը երբեք չի վերագրել արարչին: Այդ հարցի մասին Դարվինը հարմար է համարել ամենևին չխոսել, քանի որ հարցը չէր ուսումնասիրել և տվյալներ չկային իր ժամանակ:

Ինչպես տեսնում ենք, մխիթարյան բնագետների աշխատությունները դարվինիզմի մասին արժեքավոր են և ունեցել են ժամանակին մեծ նշանակություն այն տեսակետից, որ ընթերցողը բավականաչափ ընդարձակ ծանոթացել է դարվինիզմի դրույթներին: Դարվինիզմի խնդիրները լուսաբանվել են այնքան մանրամասն և բազմաթիվ ցայտուն փաստարկումներով, որ ավելի համոզիչ էր դարվինիզմի ուսմունքը, քան այդ ուսմունքի նրանց տված քննադատությունը: Երեմյանը և Սաբայանը մեր անցյալի այն եղակի դեմքերից են, որոնք թեև կրոնավոր էին, բայց միաժամանակ բնագետ լինելով, շատ բարձր են գնահատել բնագիտությունը և հատկապես բիոլոգիան: Որպես մասնագետ բնագետներ դարվինիզմը բացարձակապես հերքել չկարողանալով՝ նրանք աշխատել են այդ ուսմունքը հարմարեցնել իդեալիստական աշխարհայացքին, կրոնը հայտեցնել գիտություն հետ: Բայց դա նրանց չի հաջողվել, քանի որ պատճառաբանությունները հիմնված չէին փաստական տվյալների վրա: Մխիթարյաններն ուսումնասիրած փաստերի ճնշման տակ, որպես բնագետներ, չեն կարողացել խեղաթուրել ռեալ փաստերը, անաչառ նկարագրել են դարվինիզմը հաստատող բազմաթիվ փաստական ապացույցները, հարկավ փորձել են միաժամանակ և հերքել որոշ դրույթները, բայց այդ ամենը արվել է միամիտ ձևով և ոչ համոզիչ: Հաճախ աստծու անունը տալը, կամ դարվինիզմը ենթադրություն համարելը՝ չէին կարող հերքել նկարագրած բազմաթիվ այն փաստերը, որոնք պարզ հաստատում էին դարվինիզմի հիմնական սկզբունքները:

Փաստերը նշում են, որ 19-րդ դարի վերջերին մխիթարյանների յուրահատուկ էվոլուցիոնիզմը, բնագիտության տված նրանց բարձր գնահատականը, բնագիտական գիտելիքներ տարածելու ջանքերը հինավուրց տրագիկոս էր հայ վանական գիտնականների համար: Դեռ հին դարերում, միջնադարում հայ վանական գիտնականներն զբաղվել են նաև բնագիտական խնդիրներով, ինչպես, օրինակ, Անանիա Շիրակացին, Որոտնեցին, Տաթևացին և ուրիշները: Այդ գիտական տրագիկոսն մենք տեսնում ենք վենետիկյան բնագետների մոտ: Մխիթարյան բնա-

դետները նշանակութիւնը բնորոշելու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել մի շատ ուշագրավ վազմերազրի վրա: Մենք արդեն ասացինք, որ 1843 թ. «Բաղմավեպը» համարյա յուրաքանչյուր համարում տեղ էր տալիս բնագիտութեան հարցերին, հատկապէս կենդանաբանութեանը:

1844 թ. խմբագրական հառաջարանում ասվում է հետեւյալը. «Մարդ մը իր ազգին լուսավորութեանն ու հառաջադիմութեանը համար աշխատելն ավելի գեղեցիկ ու վսեմ ինչ դժուարութեան կրնա ըլլալ. այս դժուարութեան հասնելու համար էլ ուրիշ ինչ հարմար միջոց կրնա ըլլալ, բայց եթէ ընտանի և փոփոխական ու զվարճալի ուժով մը ոչ միայն դյուրեմաց բաները սորվեցնել չգիտցողին, հապա նաև բարակ ու խորունկ գիտելիքները մանրացուցով կամ դիտակով ցուցնելու մը պես պարզել մեկնել, և ամենուն հասկացնելու բաներ ընել»...¹

Միութարյանների գործունեութեան այդ ժամանակաշրջանը համընկնում էր Իտալիայում կատարվող սոցիալական իրադարձութիւններին՝ կապված իտալացիների ազատագրական շարժման հետ:

Առաջագին գեմոկրատական հովերը չէին կարող չանդրադառնալ նաև վենետիկի միութարյանների վրա: Բարձր գնահատելով գիտութիւնն ընդհանրապէս և բնագիտութիւնն առանձնապէս, նրանք զգացին նրա արժեքը հայերի կուլտուրական զարգացման համար: Այդ շրջանում «Բաղմավեպ»-ի 1844 թ. № 1—2-ում տպագրվում է մի անստորագիր ընդարձակ աշխատութիւն «Կեցողաց բաժանումը» վերնագրով: Ակնարկում խոսվում է կենդանիների կլասիֆիկացիայի մասին ըստ Կյուվիեի, շարադրում է դրա նշանակութեան, կառուցման սկզբունքները: Դարվինիզմը դեռ հրապարակ չէր եկել. տիրապետող դրույթները բնագիտութեան մեջ հակաէվոլուցիոն էին, իսկ կլասիֆիկացիան ղեկավարվում էր Լինեի և Կյուվիեի սկզբունքներով: Հոգնածագիրը ելնում է Կյուվիեի կլասիֆիկացիայից, այսինքն՝ նշում է չորս հիմնական տիւրեր, որ կազմվել են կենդանիների՝ «ապրելու կերպին, և նրանց մարմնոյն կազմվածքին նայելով»: Ժամանակի տիրապետող իդեալիստական մեկնաբանութեան համաձայն՝ կլասիֆիկացիայի միավորները գերավում էին որպէս իրարից

¹ «Բաղմավեպ», № 1, վենետիկ, 1844 թ.

անկախ ստեղծագործություններն արդյունք, օրգանիզմների մեջ
չէր ընդունվում և ոչ մի ազգակցական կապ, իսկ կառուցված-
քային նմանությունները նկատվում էին որպես նախամտած-
ված պլանի արտահայտություն:

Միաժամանակ առկա էին նաև էվոլուցիոն տեսակետները,
ինչպես Լամարկի, Սենտ-Իլերի, որոնք ընդունում էին կենդա-
նիների ազգակցական կապը, բայց դրանք եղակի և ելքի մեջ
իրենախոսական զուգավորում ունեցող տեսություններ էին: Եվ
ահա այդ ժամանակաշրջանում միջիթարյան բնագիտությունը տվյալ
հարցի մասին, չնայած իրենց վանական լինելու հանդամանքներին,
արտահայտվում են բավական համարձակ և բոլորովին հակառակ
ընդունված, տիրապետող տեսակետի: Բերենք այդ հատվածը.
«Կենդանիների ազգը կրթմանովի դաս, կարգ, ցեղ և տեսակ, որ-
պեսզի ամեն մեկ կենդանին ինչ մասնավոր հատկություններ որ
ունի՝ որոշ իմացվի. վասնզի աս հատկություններն ուրիշ կեր-
պով չենք կրնար դուրսով ըմբռնել, բայց եթե ամեն մեկ խում-
բը զանազան ցեղեր բաժանելով: Որեկից կենդանվո՞ւ մը հատկու-
թյունները քննելով կրնանք իմանալ, թե որ կարգին կամ ցե-
ղին տակը կերթա, և ան ալ կրնանք դուրսով բացատրել իրեն
բնությունն և հատկությունները: Ջարմանալին սա է, որ բոլոր
կենդանյաց ազգը մեկ տեղ առնելով կտեսնեմք, որ տեսնեմք ալ մեկ
սկիզբն մը առաջ եկած իրարու. հետ կապակցությունն ունեն: Ուս-
տի բնական պատմությունը գործիավոր մարմնաց ու հանքաց
վրա կիսոսի, իսկ կենդանաբանությունը կը սորվեցնե, թե միայն
բոլոր կենդանիները առնելով ինչ կապակցություն ունեն իրարու
հետ, և թե կենդանյաց ներսի ու դրսի հատկություններն ինչ-
քան կտարբերվեն իրարմե: Ասկե կը հետևի, թե երբոր անձանոթ
կենդանու մը մեկ ոսկորը գտնենք, աս ուսմունքով կրնանք
իմանալ, թե այն կենդանին ինչ տեսակ է. և անդամադննական
օրենքներով ալ կրնանք որոշել, թե ինչ մեծություն և հատկու-
թյուն ունեցած պիտի ըլլա»¹ (Ընդգծումները մերն են — Ռ. Գ.):

Այս հատվածից շատ պարզ երևում է, որ միջիթարյան ան-
հայտ բնագիտող կլասիֆիկացիայի վրա նայում է ոչ թե ժամա-
նակակից տիրապետող հակաէվոլուցիոն տեսանկյունով, այլ
բացահայտ էվոլուցիոնիստի դիրքերից ելնելով:

Լինենն, Կյուվիեն մեծ գործ են կատարել կլասիֆիկա-

¹ «Բազմակեզ», 1844 № 1—3, էջ 36:

Պիայի կառուցման գործում, բայց զբանցից և ոչ մեկը չի շնչառել
կենդանիների անատոմիական նմանութունից բխող ազդակ-
ցութեան փաստը, օրգանիզմների «մեկ սկիզբն մը առաջ եկած»,
իրարու հետ կապակցութունն ունենալը՝ Լիննեյն օրգանիզմները
համարում էր զույգ-զույգ անկախ ստեղծագործութեան ար-
դյունք, Կյուվիեն, ճիշտ է, սահմանում է 4 հիմնական տիպեր,
որոնց մեջ հավաքում է (որոշ տիպերում անհաջող) ընդհանուր
դժներով նման ձևեր, սակայն նա չի շնչառում ոչ տիպերի միջև
եղած ազդակցական կապը և ոչ էլ յուրաքանչյուր տիպի սահ-
մանում եղած ձևերի ազդակցութունը, այլ կերպ ասած՝ երկուսն
էլ կանգնած են հակաէվոլուցիոն տեսակետի վրա:

Մխիթարյան բնագետի մեկնութունը մոտենում է էվոլու-
ցիոն ուսմունքի այն հիմնական դրույթին, որ վերջնականապես
հաստատվեց միայն 15 տարի հետո, Դարվինի «Տեսակների ծա-
ղումը» աշխատութեան լույս տեսնելու օրից:

Ինչպես տեսնում ենք, էվոլուցիոն գաղափարի տրագիցիա-
ները մխիթարյան բնագետների մոտ ավելի արժատական ար-
տահայտութեամբ սկսում են դեռ 19-րդ դարի կեսերից, դարվի-
նիզմից առաջ, այնպիսի ժամանակ, երբ բնագետների մեջ գե-
րակշռում էր իդեալիստական մեկնաբանութունը, իսկ եվրոպա-
կան խավարածիտ կրոնավորները բացարձակապես պաշտպանում
էին միամիտ կրոնա-իդեալիստական տեսակետը: Մխիթարյան
բնագետների գործունեութեան երկրորդ էտապում՝ 19-րդ դարի
վերջերին դարվինիզմի մասին ավելի ընդարձակ և փաստալից աշ-
խատութուններ լույս տեսան, բայց զբանք էվոլուցիայի նկատ-
մամբ հաշտվողական, քողարկված մոտեցում էին հանդես բե-
րում, մի մոտեցում, որն անշուշտ ունի խորը սոցիալական ար-
ժանքներ: Ավելի բացարձակ արտահայտութուն, այն էլ կրոնա-
վորների կողմից՝ չէր կարելի սպասել, բայց լուրջ բնագիտա-
կան կրթութուն ունեցող և անցյալի գիտական տրագիցիանե-
րին հետևող մխիթարյան բնագետները չէին կարող ժխտել դար-
վինիզմի հոյակապ նշանակութունը: Այստեղ մնում էր միայն
մի բան՝ համաձայնեցնել այդ ուսմունքը նոր ժամանակին: Այս-
պես էլ արին 19-րդ դարի վերջին քառորդի յուրահատուկ էվո-
լուցիոնիստ մխիթարյան բնագետները:

ВЕНЕЦИАНСКИЕ МХИТАРИСТЫ И ДАРВИНИЗМ

Труд Чарльза Дарвина «Происхождение видов» вызвал в XIX веке огромный переворот в естествознании, в частности в биологии, после чего окончательно утвердился в науке эволюционный взгляд на развитие органического мира.

Армянская литература также отозвалась на учение Дарвина. Было опубликовано немало очерков, статей и критических заметок, посвященных теории Дарвина и проблемам, связанным с дарвинизмом. Труды эти весьма способствовали распространению и пропаганде идей дарвинизма в армянской среде. Особенно пространно о дарвинизме высказывались венецианские мхитаристы—Еремян, Сарян и Сирунян, труды которых печатались в органе «Базмавен», в одноместнике «Научной энциклопедии», в трактате по философии и др. Не отрицая значения учения Дарвина, мхитаристы критиковали эту теорию с идеалистических позиций, стараясь примирить дарвинизм с религией. При всей необоснованности такой критики труды мхитаристов приносили много пользы, так как армянский читатель довольно подробно знакомился по ним с сущностью учения Дарвина, и, вопреки намерениям авторов, легко убеждался в правильности научных доводов дарвинизма.

Автор указывает, что своеобразный эволюционизм у мхитаристов выявился еще в 1844 году, когда в журнале «Базмавен» (№ 1) в очерке «О подразделении животных» была высказана мысль о биологическом родстве животных и их происхождении от некоего общего предка.

Таким образом биологические произведения венецианских мхитаристов, несмотря на их критический характер, способствовали распространению идей дарвинизма в армянской среде.